

TUR- YARDIMCI FİİLİNİN ARAL-HAZAR GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDE GRAMERLEŞMESİ

Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA
Gazi Üniversitesi, dileker@gazi.edu.tr.

ÖZET

Gramerleşme dilin evrim süreci içinde bir sözlükbirimin biçimbirime dönüşmesi şeklinde tanımlanabilir. Yalnız kelimelerin ekleşmesi olmayan gramerleşmede, bazı bağımsız kelimeler ek haline gelip sonradan sesbirimleşirken bazıları yardımcı fiil, kip, edat, bağlaç vb. işlevler kazanabilirler. *Tur-* yardımcı fiili, Aral-Hazar grubu Türk lehçeleri olan Kazakça, Nogayca, Karakalpakça ve Kırgızcada hem yardımcı fiili olarak hem de gramerleşme aşamasını tamamlamış olarak çeşitli yapılarda kullanılır. Sesbirimleşerek oluşturduğu kip ekleri bunların başında gelmektedir. Bu çalışmada *tur-* yardımcı fiilinin gramatikal olarak kullanılışı Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Tur-* yardımcı fiili, gramatikleşme, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Nogay Türkçesi.

ABSTRACT

Grammaticalisation can be defined as the transformation of a lexeme into a morpheme during the evolution process of a language. In grammaticalisation which includes but not limited to adding words, some independent words turn into affixes and morphemes while others can acquire functions such as auxiliary verb, mode, preposition, conjunction and etc. In Kazah, Noghay, Karakalpak and Kirghiz dialects of Aral-Caspian group of Turkish language, the auxiliary verb “*Tur-*” is used both as auxiliary verb and various completed grammaticalisation structures. The mode affixes that this auxiliary verb creates by being converted into morpheme are the leading structures. This paper investigates the grammatical use of the auxiliary verb “*tur-*” in Aral-Caspian group of Turkish dialects.

Key Words: Auxiliary verb “*tur-*”, grammaticalisation, Kazah Turkish, Noghay Turkish, Karakalpak Turkish, and Kirghiz Turkish.

Türkçede bağımsız bir sözlük birimi olan *tur-* fiilinin hem yardımcı fiil hem de asıl fiil olarak anlam ve işlev bakımından çok çeşitli kullanılışları bulunmaktadır. Analitik olarak kullanıldığında genellikle sürekliliği işaret etse de, gramerleşme sonucu tek başına çeşitli gramatikal yapılar oluşturabildiği gibi, bir çok yapının da bünyesine katılmakta, hem farklı ses değişimleri göstermekte hem de farklı anlamları işaretlemektedir. Bu çalışmada *tur-* yardımcı fiilinin gramerleşme süreci içindeki çeşitli kullanılışları Aral-Hazar grubu Türk lehçeleri özelinde soruşturulacaktır.

Genel Türkçede *tur-* yardımcı fiilinin bağımsız bir sözlük birimi olarak “ayağa kalkmak ve ayakta durmak” şeklinde iki gerçek anlamı vardır.

Türkçenin en eski ve en yaygın kullanıma sahip fiillerinden biri olan *tur-* fiilinin kökeni ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bang; *tu-* kökünü, Kâşgarlı'nın bu fiil için verdiği “yolu kapatmak, tıkamak, doldurmak” anlamıyla birleştirmiştir (Akar 2008: 1). Akar'a göre Kâşgarlı'nın anlamlandırdığı “kapamak, tıkamak”, *tu-* fiilinin yalnızca ilk anlamıdır. Fiilin bu anlamının üzerine *-t* ettirgenlik ekinin gelmesiyle *tu-t-* “kaplamak; işgâl etmek; bürümek; yakalamak” anlamında bir fiil yapılırken, *tu-r-* biçiminde de “ayağa kalkmak; beklemek” anlamına gelen başka bir şeklin meydana gelmiş olması muhtemeldir (2008: 1).

İşte *tur-* fiilinin bu gerçek anlam alanından çıkıp, mesela *[-(I)p]* zarf-fiil ekiyle; kılınış, görünüş, zaman ve kip gibi gramer kategorilerini işaretlemesi süreci, dilbiliminde bağımsız

sözlük birimlerinin, birtakım dilbilimsel bağlamlarda neden gramatikal işaretçi oldukları ve yeni gramatikal işlevlere nasıl geliştikleri gibi konular gramerleşme teorisinin inceleme alanını oluşturmaktadır (Gökçe 2013: 21).

Gramatikalleşme, gramerleşme veya dilbilgiselleşme (Alm. Grammatikalisierung, Fr. Grammaticalisation, İng. Grammaticalisation) “dil evrim süreci içinde bir sözlükbirimin biçimbirime dönüşmesi (Vardar 2002; 72); “eskiden bağımsız olan bir kelimenin dilbilgisel bir karakter yüklenmesi” (Meillet 1912: 130-148) “dilde meydana gelen semantik zayıflama ve fonolojik yıpranma” (Campbell 1999: 238) gibi şekillerde tanımlanmaktadır (Demirci 2008; 131-132). Kökeni kıta Avrupası geleneğine dayanan bu teoriyi ilk defa bu ad altında inceleyen ve dil değişiminin merkezi olarak tanımlayan Fransız dilbilimci Antoine Meillet’tir (Gökçe 2013: 23). Bir dilin uğradığı değişim süreci içinde telaffuz kolaylığına kaçma ve farklılık yaratma eğilimi yüzünden meydana gelen gramerleşme; yalnız kelimelerin ekleşmesi değildir. Bazı bağımsız biçimbirimler ek haline gelip sonradan sesbirimleşirken bazıları yardımcı fiil, kip, edat, bağlaç, belgisiz zamir vb. işlevler kazanırlar (Demirci 2008: 133-134). Böylelikle dil, elindeki malzemeyi yani kendi iç dinamiklerini kullanarak semantik derin yapısında kavram olarak mevcut olan durumlara morfolojik temsilciler meydana getirmektedir (Demirci 2008: 140).

Tarihî ve modern Türk lehçelerinde daha çok şimdiki zaman ve devamlılık bildiren gramer yapılarından biri olan *tur-* (dur-) yardımcı fiili; Türk lehçelerinde hem gramerleşme aşamasını tamamlamış olarak hem de biçimbirime dönüşmeden kullanılmaktadır. Yani *tur-* (*dur-*) hem bağımsız bir biçimbirim hem de gramerleşme aşamasını gerçekleştiren bağımlı biçimbirim işlevli yardımcı fiildir.

Gökçe’nin, dilbilimcilerin gramerleşme konusunu ele alırken verdikleri mekanizmalar ile ilgili Brinton ve Traugott (2005), Traugott (2003), Lehmann (2002), Hopper (1996)dan aktardığına göre; gramerleşme aşaması birbiriyle ilişkili üç etkileşim mekanizması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu basamaklar:

A. Anlamsızlaşma (desemanticization): Anlam içeriğindeki kayıp,

B. Kategorisizleşme (decategorialization): Bağımsız sözlük birimlerinin veya az çok gramerleşmiş birimlerin biçim, söz dizimi özelliklerinde meydana gelen kayıp,

C. Erozyon (veya ses indirgemesi): Ses yapısındaki kayıptır. *Tur-* yardımcı fiili tam fiillikten çıkarken bu süreçlerin hepsinden etkilenmiştir (2013: 30).

Türkçede son derece yüksek bir metin sıklığı ve işlev çeşitliliği gösteren *tur-* yardımcı fiili, aynı zamanda en yaygın ve en temel fiillerden biridir. Eski Türkçede nesnelere uzamsal konumlarını göstermesiyle ilişkili olan bildirme kategorisine doğru gramerleşmesi, bu durumun en önemli sebeplerinden biridir (Gökçe 2013: 182). *Tur-* fiili Orhun Türkçesinde son derece düşük bir metin sıklığına sahipken, daha sonraki dönemlerde gramerleşerek yardımcı fiilleşir ve ileri derecede bir metin sıklığına ulaşır. *Tur-* başlangıçta “ayağa kalkmak + ayakta durmak” anlamındaki bir canlı/ insan duruşunu gösterirken sonradan cansız öznelerle kullanılmaya da başlanmıştır. Bu durum *tur-* fiilinde gramerleşmenin ilk basamağına, yani anlam geçişlerine bir örnektir (Gökçe 2013: 32). “*Turur*”, “*erür*” ile birlikte Eski Uygurcadan itibaren şimdiki zamanlı şahıs bildiriminde istikrarlı ve düzenli olarak kullanılmıştır (Bacanlı 2007: 53). Karahanlı Türkçesinde “*erür*”, “*bolur*”, “*turur*” ve “*ol*” fiilleri isme eklendiğinde “olmak” anlamını vermekteydi. İsim cümlelerinde “*erür*” ve “*turur*” ile oluşturulan şimdiki zaman ek-fiilleri ve onlara eklenen şahıs zamiri kökenli yapılar, fonetik ve morfolojik yapıdan ciddi değişiklikler göstermelerine rağmen tarihte ve günümüzde Türk dilinin bütün dönemlerinde korunmuştur (Bacanlı 2007: 53). Kutadgu Bilig’de Türk yazı dillerinde ve ağızlarında görünüş zamanlı kategorileri ve kılış türlerini işaretleyen *tur-* fiili 572 kez kullanılmıştır (Gökçe 2013: 37).

Eski Kıpçak Türkçesinde bu fiilin çok çeşitli kullanım alanları mevcuttur. *Tur-*; müstakil bir fiil olarak kullanılır, bazı isimlerle birlikte yeni fiiller oluşturur (*tek tur-*: susmak vb.), isim

cümlelerinde gramerleşir ve bildirici durumundadır (*kerektur*, CC, 39, 14; *açtur* CC, 24, 19). Tercümanü Türkî ve Arabî, Et-tuhfetü’z-zekiyye fi’l-lûgâti’t-Türkiyye, El-Kavâninü’l-küllîye li Zabt-il lûgât-it-Türkiyye ve Codex Cumanicus gibi Eski Kıpçak Türkçesi eserlerinde *tur-*; *-A/-y* ve *-(I)p* zarf-fiillerinden sonra hem yardımcı fiil olarak hem de gramerleşerek şimdiki zaman (*aladırmen*: alıyorum; TZ 44a-b) ve geçmiş zaman kipinin yapısını oluşturmaktadır (*keliptirmen*: gelmişim; TZ 53b, KK 11) (KTG, 59, 152, 128, 124) (Ergönenç Akbaba 2011: 249): *Tur-* fiili yardımcı fiil olarak şu zarf-fiil ekleriyle kullanılır:

-A tur-: *Öre tur-* (TZ, 36b 8, 67b 12 vb.), *örü tur-* (T, 83).

-(I)p tur-: *Olturup tur-* “oturup durmak” (CC, 140, 18), *susap tur-* “susayıp durmak” (CC 142, 18) (KTG, 150). *Burulup tur-* “burulup durmak” (CC, 69v-19): *Jesus burulup turgan ılanı basıp yançtı* (Ergönenç Akbaba 2011: 249).

Türkiye Türkçesinde *tur-* fiilinin gramerleştiği en güzel örnek cevher fiilin (ek fiilin) 3. teklik ve çokluk şahsı olan “bildirme eki”dir¹. Ek fiilin geniş zamanını işaretleyen ve *-Dir* şeklinde gramerleşen bu biçimbirim, isim soylu kelimelere gelerek yüklem oluşturmaktadır.² Eski Türkçede kullanılan “*erür*” zaman içinde eriyip kısalırken, “*turur*” çeşitli fonetik değişim ve aşınmalarla varlığını devam ettirmiştir. Türkiye Türkçesinde 3. şahıslarda görülen *-Dir* ek-fiili duygusal ifadelerde 1. ve 2. (tekil ve çoğul şahıslara da pekiştirme amacıyla gelebilmektedir (*hastayım-dir*, *hastasın-dir*, *hastayız-dir*, *hastasınız-dir*) (Deny 1921: 549; Bacanlı 2007: 55). *-Dir* ek-fiili; ihtimallik, yeterlilik ve gereklilik gibi anlamları içinde barındıran kullanımlarında bütün şahıs ekleriyle birlikte serbestçe kullanılabilir (Tura 1986; Bacanlı 2007: 55). *-Dir*, cümlede iktisat amacıyla hiç kullanılsa bile, onun varlığı bir ön kabule dayanmakta, sıfır işaretleyici konumunda bulunmakta ve cümlede var kabul edilmektedir (Bacanlı 2007: 55).

Ediskun *-Dir* biçimbiriminin fiil çekimlerindeki işlevlerini “özel kullanışlar” alt başlığında göstermiştir. Duyulan geçmiş zaman kipiyle “kesinlik” veya “ihtimal”; şimdiki zaman kipiyle “tahmin” anlamını işaretler. Gelecek zamanın 3. teklik kişisine genellikle “kesinlik” anlamı veren biçimbirim aynı kipin 2. teklik ve çokluk kişilerine gelerek “ihtimal” ve “oranlama” bildirir. Gereklilik kipinin 3. kişisine geldiğinde ise “kesinlik” anlamı vardır (Ediskun 1992: 177, 178, 180, 183).

Tur- yardımcı fiili tarihî ve modern Türk yazı dillerinde hem ünlü (*-A/-y ekli*) hem de ünsüz [*-(I)p*] zarf-fiillerle birleşebilmektedir. Bu zarf-fiil eklerinin işaretlediği anlam birbirinden farklıdır. Gökçe’ye göre ünlü zarf-fiil eki bir olayı kendi sınırları içerisinde seyir hâlinde iken kavrayan *ara sınırlılığa*; ünsüz zarf-fiil eki ise kılımsız türüne göre değişen ve olayı kritik sınırın aşmış olduğu bir noktada kavrayan *art sınırlılığa* işaret etmektedir (Gökçe 2013: 45).

Tur- yardımcı fiili Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinde gramerleşme aşamasını tamamlamış olarak çeşitli yapılarda görülmektedir. Biçimbirimleşerek oluşturduğu kip ekleri bunların başında gelir. Bunların yanı sıra yardımcı fiillerle asıl fiillerin bir zarf-fiil ile birleşik oluşturdukları tasvir fiilleri de; (Alm. Verbalkompositionen, hilfsverbverbindungen; İng. descriptive verbs, compound verbs, standart Türkiye Türkçesinde tasvirî fiiller, tasvir fiilleri veya birleşik fiiller veya Johanson’a göre *art-fiiller* (*postverbs*) (Johanson 1999: 129-139) yardımcı fiillerin gramerleşmesi sonucu ortaya çıkmışlardır. *Tur-* (*dur-*) yardımcı fiili Türkiye Türkçesinde

¹ Bildirme ekiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Savran, Hülya (2008) “Türk Dilinde ‘+Dir’ Bildirme Eki ve ‘+Dir’ Bildirme Ekiyle Yapılan Belirsizlik Kelimeleri”, *U.Ü.Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 14, 2008/1, s. 163-188.

² +Dir biçimbirimi sadece 3. şahıslarda kullanılmaz, eski dönemlerde olduğu gibi günümüzde de sonuna geldiği kelime / kelime gruplarını yüklem yapmakla kalmaz; değişik anlam ilgilerini de işaretler. Aynı ek, iyiyimdir, iyisindir örneklerinde olduğu gibi diğer şahıslarla da kullanılabilirliğine göre +Dir biçimbirimi sadece bir yüklemleştirici (cevher fiili) değildir (Baydar 2012: 39).

gramerleşerek meselâ “*konusup durdu*” gibi bir yapıda kendi kavram alanı ile ilgili bir olguyu ifade etmez, *konus-* asıl fiilini kılınış bakımından tasvir eder. Gökçe’nin Johanson (2002) ve Lehmann’dan (2002) alıntılıdığına göre; Türk dilindeki soldan sağa niteleme ilişkisi böylelikle tersine döner ve tamlanan tamlayandan önce gelir:

(*yaz-ıp*) → *dur-* “yazmak ve durmak” *yaz←-(ıp dur-)* “sürekli yazmak. Yani burada yapı gramerleşmenin bir basamağı olan söz dizimsel bir kategorisizleşmeye uğramıştır (2013: 34).

Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinde kullanılan birçok şimdiki zaman kipinin yapısında *tur-* yardımcı fiili biçimbirime dönüşmektedir. Bu lehçelerde metin sıklığı veya kullanım sıklığı gibi sebeplerden dolayı *tur-* yardımcı fiili gramerleşmenin ses indirgemesi sürecini geçirmiştir.

Tur- yardımcı fiili Türk yazı dilleri ve ağızlarında genel bir eğilimle ilerleyici bakış açısı ve süreklilik kılınışını işaretlemekle birlikte, bu fiilin asıl işlevi görünüş zamanlı kategoriler oluşturmaktır (Gökçe 2013: 73-182). Aynı kategoriyi Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinde de işaretleyen *tur-* yardımcı fiilinin gramerleşme sürecinin tanıklandığı yapılar şu şekildedir:

Tur- Yardımcı Fiilinin Ek-Fiilin Şimdiki Zamanında Gramerleşmesi

Nogay Türkçesi

Nogay Türkçesinde ek-fiilin şimdiki zaman çekiminde “*turur*” fiilinden indirgenen *-TI* biçimbirimi 3. şahıslarda işaretlenir (*turur > tur > tir > -DI*).

ärüwdi “iyidir” (3. teklik şahıs)

ärüwdiler “iyidirler” (3. çokluk şahıs)

qarttı “yaşlıdır” (3. teklik şahıs)

qarttılar “yaşlıdırılar” (3. çokluk şahıs)

yalğızdım? “yalnız mıdır?” (3. teklik şahıs-soru şekli)

Karakalpak Türkçesi

Karakalpak Türkçesinde ek fiilin geniş zamanının 3. teklik ve çokluk şahısı genellikle eksiz olsa da nadiren *tur-* yardımcı fiilinden eklenen *-DIr* biçimbirimi kullanılmaktadır. Metinlerde ek genellikle düşmektedir: *Olar birinşi* “Birincidirler” (Uygur 2010: 134).

Kırgız Türkçesi

Kırgızcada isimlerde bildirme (ek-fiil) yapan *-DIr* biçimbirimi şimdiki zamanın 3. teklik ve çokluk şahıslarında nadir olarak kullanılmaktadır. Kırgızcada bu ek şu şekilde tanıklanmaktadır:

Türk (tür) (3. teklik şahıs)

Türk (tür) (3. çokluk şahıs) (Çengel 2007: 509)

Kazak Türkçesinde ek-fiilin şimdiki zaman çekiminin 3. şahıslarında, diğer lehçelerde görülen “*turur*” fiili işaretlenmez.

Tur- Yardımcı Fiilinin Kiplerde Gramerleşmesi

III. Tip Geçmiş Zaman Kipinde Gramerleşmesi³

Gramerleşme sürecinde ses yapılarındaki kaybın en önemli sebebi ses indirgemesi geçiren birimlerin büyük bir metin sıklığına sahip olmasıdır. Yani gramerleşmiş biçimler ile bunların ortaya çıktığı yapıların en önemli özelliklerinden biri, bunların normal sözlük biçimleri ile karşılaştırıldıklarında metinlerde çok sık geçmeleridir (Gökçe 2013: 37). *Tur-* yardımcı fiilinin geçmiş zaman kipinde gramerleştiği yapılar Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinde şu şekilde tanıklanır:

Kazak Türkçesi

Kazak Türkçesinde duyulan geçmiş zaman kipinde kullanılan *tur-* fiili kullanım sıklığından dolayı ses indirgemesine uğramış; *-p* zarf-fiil ekinden sonra *-tl* şeklinde gramerleşmiştir (*tur > tır > -tl*):

-tl biçimbirimi Kazak Türkçesinde sadece 3. şahıslarda tanıklanmaktadır:

tüsin-i-p-ti “anlamış, anlamışlar”, *bar-ı-p-ti* “gitmiş, gitmişler”, *söyle-p-ti* “konuşmuş, konuşmuşlar” (3. teklik veya çokluk şahıs)⁴

ket-pe-p-ti “gitmemiş, gitmemişler”, *tıñda-ma-p-ti* “dinlememiş, dinlememişler”, (3. teklik şahıs-olumsuz şekli)

3. teklik ve çokluk şahısların soru şeklinde *-tl* kullanılmaz:

bar-ı-p-pa? “gitmiş mi, gitmişler mi?”

Nogay Türkçesi

Nogay Türkçesinde *-(I)p* ile işaretlenen duyulan geçmiş zaman kipinin sadece 3. şahıslarında *tur-* fiilinin kalıntısı bulunmaktadır (*tur > tır > -tl*).

al-ı-p-ti “almış”, *öt-i-p-ti* “geçmiş” (3. teklik şahıs)

sız-ba-p-ti “çizmemiş”, *ör-me-p-ti* “örmemiş” (3. teklik şahıs-olumsuz şekli)

bar-ı-p-ti-ma? “gitmiş mi?” (3. teklik şahıs-soru şekli)

isle-p-ti-ler “çalışmışlar” (3. çokluk şahıs)

qorq-pa-p-ti-lar “korkmamışlar” (3. çokluk şahıs-olumsuz şekli)

Karakalpak Türkçesi

Karakalpak Türkçesinde duyulan geçmiş zaman kipinde (nâtiyjeli ötken mähäl) *tur-* yardımcı fiili gramerleşir. *Tur-* yardımcı fiilinin kalıntısı sadece 3. şahıslarda gramatikal işaretçi olarak yer alır:

al-ı-p-ti “almış”, *isle-p-ti* “çalışmış” (3. teklik şahıs)

olar al-ı-p-ti “almışlar”, *olar isle-p-ti* “çalışmışlar” (3. çokluk şahıs)

³ Fiil çekim eklerinin tipleri verilirken “Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I –Fiil” adlı eser esas alınmıştır (bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican, Leylâ KARAHAN, M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (redaksiyon) (2006) *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I –Fiil- Basit Çekim*, TDK Yayınları, Ankara.

⁴ Kazak Türkçesinde fiil çekiminde 3. çokluk şahıs, şahıs zamiri ile gösterilir, *-lar* 3. çokluk şahıs eki hiçbir zaman kullanılmaz (Tamir 2007: 460).

ol al-ma-p-tı “almamış” (Uygur 2010: 164).

Kırgız Türkçesi

Kırgızcada duyulan geçmiş zaman (qapısqa ötkön çaq) $-(I)ptIr/-(U)ptUr$ biçimbirimi ile karşlanır (Çengel 2005: 213). Bu ekin yapısı $-(I)p/-(U)p$ zarf-fiil eki + $-tIr/-tUr < turu < turur$ şeklindedir. *Tur-* yardımcı fiilinin geniş zamanlı şekli diğer lehçelerde olduğu gibi gramatikal işaretçi olarak kullanılmaktadır. Ek sadece 3. şahıslarda değil, bütün şahıslarda işaretlenir:

<i>başta-ptır-mın</i> “başlamışım”	<i>unut-u-ptır-mın</i> “unutmuşum”
<i>başta-ptır-suñ</i>	<i>unut-u-ptır-suñ</i>
<i>başta-ptır-sız (nz.)</i>	<i>unut-u-ptır-sız (nz.)</i>
<i>başta-ptır</i>	<i>unut-u-ptır</i>
<i>başta-ptır-bız</i>	<i>unut-u-ptır-bız</i>
<i>başta-ptır-sıñar</i>	<i>unut-u-ptır-sıñar</i>
<i>başta-ptır-sızdar</i>	<i>unut-u-ptır-sızdar</i>
<i>başta-ş-ı-ptır</i>	<i>unut-u-ş-u-ptır</i> (Çengel 2007: 517).

Örneklere yer alan bildirme eki $-tIr/ -tUr$ olarak kullanılmakla birlikte bazen $-Ir/ -Ur$ şeklinde kullanılır, bazen de tamamen erir: *al-i-ptır-mın > al-i-pır-mın > al-i-p-mın*, *oku-ptır-suñ > oku-pur-suñ > oku-p-suñ*, *kör-ü-ptür > kör-ü-pür > kör-ü-p*, *bil-i-ş-i-ptır > bil-i-ş-i-pir > bil-i-ş-ip* (Çengel 2005: 213)

al-ba-ptır-mın “almamışım” (1. teklik şahıs-olumsuz şekli)

ket-pe-ptır-sıñar “gitmemişsiniz” (2. çokluk şahıs-olumsuz şekli)

iç-iptır-bi? “içmiş mi?” (3. teklik şahıs-soru şekli) (Çengel 2005: 214)

1. Tip Şimdiki Zaman Kipinde Gramerleşmesi (-A Zarf-Fiil Ekli Şekiller)

Kazak Türkçesi

Tur- fiili Kazak Türkçesinde hem yardımcı fiil olarak hem de gramatikal işaretçilere dönüşerek kullanılmaktadır.

Bu kipte *tur-* fiili gramerleşse de, kalıntısı sadece 3. şahıslarda işaretlenir. Kip, Koç-Doğan tarafından gelecek zaman ve geniş zaman kipi içinde işlenmiş ve anlam bu doğrultuda gösterilmiştir (2004: 267, 274). Demirci vd. kipi, geniş zaman (awıspalı osı şaq) olarak değerlendirmiş ve anlamını şimdiki zaman kipi ile göstermiştir (2006: 105). Kazak Türkçesi yazı dilinde, bağlamdan gelecek ve geniş zaman anlamı da çıkabilir. Tamir, eki şimdiki zaman kipinin ilk tipi olarak değerlendirir (2007: 462).

oyna-y-dı “oynuyor, oynuyorlar”, *otur-a-dı* “oturuyor, oturuyorlar”, *kül-e-di* “gülüyor, gülüyorlar” (3. teklik veya çokluk şahıs)

bar-ma-y-dı “gitmiyor, gitmiyorlar”, *ayt-pa-y-dı* “söylemiyor, söylemeyecek”

3. teklik ve çokluk şahsın soru şeklinde ise $-tI$ biçimbirimi düşmüştür:

kel-e-me? “geliyor mu, geliyorlar mı?”

Nogay Türkçesi

Nogaycada gramerleşme sürecinden geçen *tur-* yardımcı fiilinin kalıntısı, 3. şahıslarda $-DI$ şeklinde işaretlenir. Şimdiki zaman kipinde fiilin gramerleşme aşaması “*tur-*” yardımcı fiiline geniş zaman eki getirilerek kullanılan “*turur*” fiilinin; 1. ve 2. şahıslarda tamamen düşmesi; 3.

şahıslarda ise kısalarak ve ses değişmesine uğrayarak (*turur > tur > tır > -DI*) -A/-y kip ekinin yapısına katılması suretiyle oluşmuştur (Ergönenç Akbaba 2009: 121). Kazakça ve Karakalpakçada da aynı durum söz konusudur.

al-a-dı < al-a tur-ur şeklindeki bu yapıda gramerleşmenin ses indirgemesi ve sıklık yanında yenileme basamağı da görülmektedir. Eski Türkçe, Kazakça, Nogayca ve Karakalpakçada bulunan bu -A+ *turur* (kesin şimdiki zaman) şekline karşılık gelen herhangi bir gramatikal kategoriye sahip değildir. Yani Nogaycada ve birçok Kıpçak lehçesinde, Türk yazı dilinde bir şimdiki zaman yenilemesi ortaya çıkmış, Türkçe gramer sisteminde daha önce bulunmayan ve yeni bir gramatikal kategorinin ortaya çıkmasını ifade eden ilk-yenileme örneği oluşmuştur (Gökçe 2013: 40).

bar-a-dı “gidiyor”, *ket-e-di* “gidiyor” (3. teklik şahıs)
bez-be-y-di “bezmiyor”, *süy-me-y-di* “sevmiyor” (3. teklik şahıs-olumsuz şekli)
usa-y-dı-lar “benziyorlar”, *oyna-y-dı-lar* “oynuyorlar” (3. çokluk şahıs)
yaz-ba-y-dı-lar “yazmıyorlar” (3. çokluk şahıs-olumsuz şekli)

Karakalpak Türkçesi

Gramerleşmenin ses indirgemesi ve ilk yenileme basamağını işaretleyen -A+*turur* yapısı Karakalpak Türkçesinde şimdiki zaman kipinde (hâzirgi mähâl) yine 3. şahıslarda işaretlenir (*turur > tur > tır > -DI*):

isle-y-di “çalışıyor”, *al-a-dı* “alıyor” (3. teklik şahıs)
ol al-ma-y-dı “almıyor” (3. teklik şahıs-olumsuz şekli)
olar al-ma-y-dı “almıyorlar” (3. çokluk şahıs-olumsuz şekli)

Kırgız Türkçesi

Kırgız Türkçesi gramerlerinde (kesin gelecek zaman) (ayqın keler şaq) (Çengel 2005: 225) 3. teklik ve çokluk şahıslarda *tur-* yardımcı fiili ses indirgemesi basamağından geçerek gramerleşmiş ve /-t/ye kadar gitmiştir. Johanson’a göre pek çok Kıpçak lehçesinde ara sınırlı bakış açısını yenileyen A+*turur* ile art sınırlı bakış açısını yenileyen B+ *turur* yapıları güçlü biçim erozyonuna uğramakta, önce zarf birliği yardımcı fiil ile kaynaşmakta, daha sonra *turur* yardımcı fiili tamamen veya kısmen kaybolmaktadır (Gökçe 2013: 38).

Ek Kırgızcada şöyle tanıklanmaktadır:

al-a-t < al-a tur-ur, *kör-ö-t < kör-ö tur-ur* (Çengel 2005: 205).
unut-a-t “unutuyor, unutacak” (3. teklik şahıs)
unut-u-ş-a-t “unutuyorlar, unutacaklar” (3. çokluk şahıs)
başta-y-t “başlıyor, başlayacak” (3. teklik şahıs)
başta-ş-a-t “başlıyorlar, başlayacaklar” (3. çokluk şahıs)
kel-be-y-t “gelmiyor, gelmeyecek” (3. teklik şahıs-olumsuz şekli)
kül-bö-y-t “gülmeyecek, gülmüyor” (3. teklik şahıs-olumsuz şekli) (Çengel 2005: 226)
Kazakça, Kazakalpakça ve Nogaycada -DI şeklinde 3. şahıslarda işaretlenen bu biçimbirim, Kırgızcada kullanım sıklığından ve ses indirgemesinden dolayı iyice kısalmıştır.

1. Tip Şimdiki Zaman Kipinde Gramerleşmesi [-DIp Zarf-Fiil Ekli Şekiller]

Bağımsız sözlük birimleri gramerleşmeye uğrayarak kendilerinden önceki veya sonraki kelimeye bağımlı bir ek biçimini aldıklarında, aynı zamanda bağımsız bir unsur, bir sözlük maddesi olarak kalabilirler. Buna ayrılma süreci (*divergence*) denir. Yani bağımsız bir sözlük birimi gramerleştiği zaman bu onun sözlük kaynağının kaybını gerektirmez, tam tersi gramerleşmiş biçim ve onun sözlükteki karşılığı yan yana yaşayabilir (Gökçe 2013: 41). Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinde, bağımsız bir sözlük birimi olan *tur-* fiili ile bu fiilin *-(I)p* zarf-fiil ekiyle birleşmesi sonucu oluşmuş olan gramerleşmiş şimdiki zaman biçimi olan *-(I)p tur-* yapısı, gramerleşmenin ayrılma sürecini de gösterir.

Kazak Türkçesi

Kazak Türkçesinde şimdiki zamanı kipini gösteren başka bir yapı;
fiil + -(I)p zarf-fiil eki + jatur/ tur / otır / jür kalıp fiillerinden biri + şahıs ekleri
kalıbıyla yapılmaktadır. Görüldüğü üzere bu kalıp fiillerden sadece *jatur*; geniş zaman kipi ile kullanılmıştır. Yardımcı fiil *jat-* + *-ır* yapısındadır, diğer yardımcı fiiller, kip eki almamış gibi görünmektedir. Oysa *tur-*, *jür-* ve *otır-* yardımcı fiillerinin kullanıldığı bu kipte, fiillere daha önce geldiği düşünülebilecek *-Ir* geniş zaman kip eki, hece düşmesi sonucu ortadan kaybolmuştur:

turur > turi > tur

jürir > jüri > jür

otırır > otırı > otır

Bu gelişmedeki ara safha Nogay Türkçesinde şimdiki zaman kipinde *turi*, *yüri*, *olturi* şeklinde yaşamaktadır. *Tur-* Kazak Türkçesinde şimdiki zaman kipinde şöyle tanımlanmaktadır:

oyna-p tur-min “oynuyorum, oynamaktayım” *kel-i-p tur-min* “geliyorum, gelmekteyim”

oyna-p tur-siñ

kel-i-p tur-siñ

oyna-p tur-sız (nz.)

kel-i-p tur-sız (nz.)

oyna-p tur

kel-i-p tur

oyna-p tur-mız

kel-i-p tur-mız

oyna-p tur-siñdar

kel-i-p tur-siñdar

oyna-p tur-sızdar (nz.)

kel-i-p tur-sızdar (nz.)

oyna-p tur

kel-i-p tur

qarap turğan joqpın “bakmamaktayım” (olumsuz şekli)

qarap tursiñ-ba? “bakıyor musun?” (soru şekli)

Bu yapı bilindiği üzere bazı modern Türk yazı dillerinde ve ağızlarında bitimli bir kullanım sergileyen yalın *-(I)p* zarf-fiil işaretçisine kadar indirgenmektedir (*-(I)p + turur* veya *B + turur > -(I)p + tur > -(I)p*). Kormuşin, B zarf-fiilinin Ortak Altayca bitimlilere “perfect” bağlı olduğunu, böylelikle bunun bir zarf-fiil olarak kullanılmasının ikincil bir gelişim olduğunu ifade eder (Gökçe 2013: 61).

Nogay Türkçesi

Nogay Türkçesinde, bu şimdiki zaman kipi,
-(I)p zarf-fiil eki + turi/ olturi/ yüri/ yatur yardımcı fiilleri + şahıs ekleri
kalıbıyla yapılmaktadır. Nogay Türkçesi gramerlerinde bulunmayan bu yapıda kullanılan “*turur*, *olturur* ve *yürür*” yardımcı fiillerinde benzer hecelerın arka arkaya gelmesi sonucu oluşan hece düşmesi ile *turi*, *olturi*, *yüri* fiilleri ortaya çıkmıştır. Kipte “*turi*”, diğer yardımcı fiillere göre daha yaygın kullanılmaktadır (*turur > turu > turi*) (NYD, 98). Kipte yer alan “*turi/ olturi/ yüri/ yatur*”

yardımcı fiilleri ayrı yazılmaktadır (Ergönenç Akbaba 2009: 126). Burada *tur-* yardımcı fiili gramerleşme sürecinin ses indirgemesi ve sıklık aşamasını geçirmiştir.

Kip Nogay Türkçesinde şu şekilde tanımlanmaktadır:

<i>oqı-p turı-man</i> “çalışmaktayım”	<i>ber-i-p turı-man</i> “vermekteyim”
<i>oqı-p turı-sıñ</i>	<i>ber-i-p turı-sıñ</i>
<i>oqı-p turı-sız (nz.)</i>	<i>ber-i-p turı-sız (nz.)</i>
<i>oqı-p turı</i>	<i>ber-i-p turı</i>
<i>oqı-p turı-mız</i>	<i>ber-i-p turı-mız</i>
<i>oqı-p turı-sız</i>	<i>ber-i-p turı-sız</i>
<i>oqı-p turı-lar</i>	<i>ber-i-p turı-lar</i>

al-may turı-sız “almamaktasınız”, *kez-bey turı-sıñ* “gezmemektesin” (olumsuz şekli)

Nogaycada bulunan *qara-y turadı* <**qara-y (a) tur-* + *A* + *turur* “şu anda bakmakta” gramerleşmenin ilk yenileme aşamasından farklı bir içeriğe sahiptir. Johanson’a göre Türkçenin ikinci şimdiki zaman yenilemesi şeklinde tanımlanan bu yenileme aşamasında kesin şimdiki zaman *asıl fiil* + *-A zarf-fiil eki* + *Tur-* + *A* + *turur yardımcı fiili (eski şimdiki zaman şekli)* şeklinde ortaya çıkmaktadır (Gökçe 2013: 40).

Karakalpak Türkçesi

Karakalpak Türkçesinin bu tip şimdiki zaman kipini (negizgi /anıq hâzirgi mähäl), işaretleyen yapıda, *-(I)p turur*; *-(I)ptı* işaretçisine indirgenmiştir. Yapı şu şekildedir:

-(I)p + “*atır, otur, tur, jür, kiyatır, baratır*”⁵ yardımcı fiillerinden biri + zamir kökenli şahıs ekleri (Uygur 2010: 167).

Yapı Karakalpak Türkçesinde şöyle tanımlanmaktadır:

Pisip tur “Pişiyor” (Uygur 2010: 588).

Kırgız Türkçesi

Kırgızcada bu şimdiki zaman (tataal uçur çaq) (birleşik şimdiki zaman) kipi; *fiil* + *zarf-fiil eki* + *yardımcı fiil* + *kip eki* + *şahıs eki* şeklindedir. Bu yapıda kullanılan dört yardımcı fiilden (*cat-*, *cür-*, *otur-*, *tur-*) biri de *tur-* yardımcı fiilidir. Fiil şimdiki zaman kipinde şu şekilde tanımlanmaktadır:

<i>küt-ü-p tur-a-m (ın)</i> “beklemekteyim”	<i>küt-ü-p tur-a-bız</i>
<i>küt-ü-p tur-a-sıñ</i>	<i>küt-ü-p tur-a-sıñar</i>
<i>küt-ü-p tur-a-sız (nez.)</i>	<i>küt-ü-p tur-a sızdar (nez.)</i>
<i>küt-ü-p tur-a-t</i>	<i>küt-ü-p tur-at/küt-ü-p tur-u-ş-a-t</i> (Çengel 2005:220)

bat-pa-y tur-a-t “sıgılmıyor” (3. teklik şahıs-olumsuz şekli) (Çengel 2005: 220)

Görüldüğü üzere *tur-* hem kipin yapısına katılarak gramerleşme aşamasını gerçekleştirmekte, hem de 3. teklik ve çokluk şahıslarda *-t* şeklinde sesbirimleşmektedir.

IV. Tip Gelecek Zaman Kipinde Gramerleşmesi

⁵ Burada *-atır*, *-kiyatır* ve *-baratır* yardımcı fiillerinde de *yat-* yardımcı fiilinin geniş zamanlı şekli olan *yatır* yardımcı fiili eklenmiş, *-atır*’da *y* düşerken *kiyatır* < *keleyatır*; *baratır* ise *barayatır* şeklinden kısalmıştır.

Kazak Türkçesi

Tur- fiilinin Kazak Türkçesinde gramerleştiği en önemli yapılardan biri *-AtIn* ve *-ytIn* biçimbirimidir. *Tur-* fiili *-GAn* ile birleştiğinde belirtilen biçimbirime indirgenmiştir.

-A turğan > -A-tuğın > -Atın/ -tın

Baraturğan > baratuğın > baratın

Burada bir ara safha olarak gösterdiğimiz *-tuğın* biçimbirimi Karakalpakçada bulunmaktadır. Kazak Türkçesi yazı dilinde ek bir sonraki safha olan *-AtIn* şeklinde gelişmiştir.

Gramerlerde *-Atın/ -ytın* biçimbiriminin ifade ettiği kip ve zaman, farklı kip başlıklarında ele alınmıştır. Tamir’de bu bu biçimbirim, kip eki olarak yer almazken (2007: 429-480), Koç - Doğan görülen geçmiş zaman kipi içinde değerlendirerek geniş zamanın hikâyesi anlamını vermekte (2004: 257), Demirci vd. ise bu biçimbirim genellekle “*edi*” kelimesi ile birleşip *erteñ* “yarın”, veya *kelesi küni* “gelecek gün” gibi zaman kavramlarıyla biraraya geldiğini ve birleşik zaman ifade ettiğini belirtmektedir: *Ol qalağa erteñ baradı edi* “O yarın şehre gidecekti” (2006: 102). Kazakça metinlerde kipi işaretlediği anlam bağlama göre değişmektedir.

Ek, ünlüyle biten fiile *-ytIn* şeklinde gelmektedir: *oynaytın*

bar-atın-mın “gidirdim”

qara-ytın-mın “bakardım”

bar-atın-siñ

qara-ytın-siñ

bar-atın-sız (nz.)

qara-ytın-sız (nz.)

bar-atın

qara-ytın

bar-atın-bız

qara-ytın-bız

bar-atın-siñdar

qara-ytın-siñdar

bar-atın-sızdar (nz.)

qara-ytın-sızdar (nz.)

bar-atın

qara-ytın (Koç–Doğan 2004: 257)

barmaytınmın “gidemezdim” (1. teklik şahıs-olumsuz şekli)

ketpeytinsiñdir “gidemezsiniz” (2. çokluk şahıs olumsuz şekli)

qaraytınmın ba? “bakar mıydım?” (1. teklik şahıs soru şekli)

Nogay Türkçesi

Nogay Türkçesindeki 2. tip şimdiki zaman kipi olan *-A/-y zarf-fiil eki + tağan* şeklinde *tur-* yardımcı fiili yine bağımlı biçimbirim işlevli yardımcı fiil olarak görev yapmaktadır. Bu yapıda yer alan *-tağan* ekinin oluşum süreci şu şekildedir: *Tur-* yardımcı fiiline *-GAn* sıfat-fiil ekinin gelmesiyle aradaki “*r*” sesi erimiş, gerileyici benzeşme yoluyla *-tağan* şekli ortaya çıkmıştır (*tur-ğan > tağan*). “*-tağan*” Nogay Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna uymayan, tek şekilli eklerden biridir (Ergönenç Akbaba 2009: 123).

bar-a-tağan-man “gitmekteyim” *isle-y-tağan-man* “çalışmaktayım”

bar-a-tağan-siñ

isle-y-tağan-siñ

bar-a-tağan-sız (nz.)

isle-y-tağan-sız (nz.)

bar-a-tağan

isle-y-tağan

bar-a-tağan-mız

isle-y-tağan-mız

bar-a-tağan-sız

isle-y-tağan-sız

bar-a-tağan-lar

isle-y-tağan-lar

Karakalpak Türkçesi

Tur- fiili Karakalpak Türkçesinde tahmînî, kesin olmayan gelecek zaman kipinin (uyğarındı keler mähäl) yapısına da katılmıştır. Kip şöyle tanımlanmaktadır:

fiil+ -maqsı, -jaq, -tuğın eklerinden biri+ “boldı, boladı, qasaydı, körinedi, şığar” yardımcı fiillerinden biri (Uygur 2010: 170).

Bu yapıda işaretlenen *turğan*; *-tuğın* biçimbirimi şeklinde gramerleşmiştir:

Turğan > tuğan > tuğın.

Ek Karakalpak Türkçesinde şu şekilde tanımlanmaktadır:

Erteñ keletuğın boldı “Sabahleyin gelecek.” HQT, 182 (Uygur 2010: 171).

Bu kullanılış Kırgız Türkçesinde bulunmamaktadır.

İstek Kipinde Gramerleşmesi

Kazak Türkçesi

Turur'un indirgendiği ve zarf-fiille birleşerek oluşturduğu *-Adı / ydı* biçimbirimi tasarlama kiplerinden istek kipinde de kullanılmaktadır.

Aqşa tapqım keledi “Para kazanmak istiyorum.”

Aqşa tapqılarıñız keledi “Para kazanmak istiyorsunuz.”

Nogay Türkçesi

Nogay Türkçesinde *-Adı / ydı* biçimbirimi istek kipinde şöyle tanımlanır:

Alğım keledi “Almak istiyorum.”

Alğısı keledi “Almak istiyor.”

Karakalpak Türkçesi

Turur'un indirgendiği ve zarf-fiille birleşerek oluşturduğu *-Adı / ydı* biçimbirimi istek kipinde şu şekildedir:

Alğın keledi “Almak istiyorsun”

Alğısı keledi “Almak istiyor.”

Kırgız Türkçesi

Kırgızcada *turur*'un indirgendiği ve zarf-fiille birleşerek oluşturduğu *-At / -yt* biçimbirimi istek kipinde şöyle tanımlanır:

Alğım kelet “Almak istiyorum.”

Alğıñız kelet “Almak istiyorsunuz.”

Tur- Yardımcı Fiilinin Sıfat-Fiillerde Gramerleşmesi

Kazak Türkçesi

Tur-ğan yapısındaki ses indirgemesi sonucu meydana gelen *-atın/ -etin* biçimbirimi Kazak Türkçesinde gelecek veya geniş zaman anlamı taşıyan sıfat-fiiller yapar:

keletin qonaq “gelen (gelecek) konuk”
qaraytın bala “bakılan (bakılacak olan) çocuk”
tüñdaytın adam “dinlenen, dinlenecek olan adam” (Doğan-Koç 2004: 313)

Nogay Türkçesi

-*tağan* biçimbirimi aynı zamanda şimdiki zaman sıfat-fiil eki olan -A, -y- *tağan*’ın yapısında yer almaktadır. Çok işlek olan yapı, devam etmekte olan bir özelliği anlatan bir sıfat-fiil eki olarak kullanılır ve geldiği fiilden “-*Dik*, -*An*, -*mAktA olan*” anlamında sıfat-fiiller yapar.

Ek Nogay Türkçesinde şöyle tanımlanmaktadır:

sen süyetağan bala “senin sevdiğin çocuk”
seniñ oqıytağan kitabıñ “senin okuduğun kitap”
qaraytağanlarğa “bakmakta olanlara”

Ekin zarf-fiil olarak tanımlandığı da görülmektedir:

borıların toltıralmaytağan sebepli “borçlarını karşılayamadıkları için” (Ergönenç Akbaba 2009: 188).

Karakalpak Türkçesi

Karakalpak Türkçesinde geçmiş, gelecek veya geniş zaman ifade eden ve tek şekilli olan -*A-tuğın* biçimbirimi şu şekilde tanımlanır:

balıq tutatuğın tor “balık tutulan ağ”
qaytpaytuğın küç “geri çevrilemez güç”
işetuğın as “yenilecek yemek” (Uygur 2010: 206).

Tur- Yardımcı Fiilin Tasvir Fiillerinde Gramerleşmesi

Tasvir fiilleri, bilindiği üzere; şekilce zarf-fiil kuruluşundaki bir asıl fiilin, bir yardımcı fiile bağlanması sonucu meydana gelmektedir. Yardımcı fiil, kendisinden önceki asıl fiilin gösterdiği durum veya hareketi tasvir eder, çeşitli bakımlardan onun yapıma şeklini işaretler. Yardımcı fiil tek başına tasvir fiili değildir. Tasvir fiili, yardımcı fiilin zarf-fiille birlikte oluşturduğu yapıdır (Akbaba 2011: 20).

Johanson’a göre Türkçede tezlilik veya süreklilik bildiren birleşik fiil yapıları birlikte kullanıldıkları fiillerin kılınmış tiplerini değiştirebilir (2004, Karadoğan: 2012: 55). *Tur-* yardımcı fiili de bu tarz yardımcı fiillerdendir.

Türkçede fiil birleşmelerinin bir gramerleşme zinciri sonucu ortaya çıkmaktadır. Yardımcı fiillerin zarf-fiille birleşerek oluşturduğu tasvir fiilleri, hem eş zamanlı hem de art zamanlı bir gramerleşme zinciri sonucu meydana gelmektedir. Tasvir fiilleri içinde önemli bir yere sahip olan ve *tur-* yardımcı fiili ile oluşturulan tasvir fiilleri; tıpkı *yat-*, *ol(t)ur-* ve *yort-* yardımcı fiillerinin oluşturduğu tasvir fiilleri gibi, birçok Türk lehçesinde kılınmış türlerini işaretlemenin yanı sıra görünüş zamanlı kategoriler olarak da işlev görmektedir (Gökçe 2013: 73).

Bacanlı *-(I)p tur-* yapısının işaretlediği kılınışsal veya bitmemiş görünüşün gramerleşmiş biçimleri dışında, modern Türk lehçelerindeki durağanlaştırma işlevi üzerinde ayrıca durmuştur (Bacanlı 2010).

Kazak Türkçesi

Kazak Türkçesinde *tur-* yardımcı fiili hem –A hem de –(I)p zarf-fiil ekiyle birleşerek tasvir fiili oluşturmaktadır. Sürekliliği işaretleyen yapı “kısa süren hareket ve oluşlar” için kullanılmaktadır. *Tur-* yardımcı fiili *jat-/yat-* yardımcı fiili gibi canlı ve cansız bütün varlıkların hareket ve oluşlarının sürekliliğini işaretler. *Tur-*, yardımcı fiil olarak kendi anlamını *jat-/yat-* kadar kaybetmez (Akbaba 2011: 251)⁶.

Kazakçada *tur-*, –A/-y zarf-fiil ekli asıl fiille kullanılırsa sürecin kısa olduğunu işaretler:

Jılamañız qıynaladı ğoy...Bara turıñız! –dep aqıl ayttı.

“-Ağlamayın, rahatsız olacak... Gidedurun! diye akıl verdi.” (Akbaba 2011: 252).

Tur- –(I)p zarf-fiil ekli asıl fiille kullanıldığında, asıl fiille anlatılan hareketin “belirli bir süre zarfında devam ettiğini” ifade eder. Bu kullanılışta hareketin, sonu olan bir süreç içinde, aralıksız bir şekilde devam ettiği tanıklanmaktadır:

Buniñ ömriniñ üstinde külimsirep turğan küñşuwaqtı, bultsiz aşıq kök aspan bardı (QS, 215).

“Onun hayatının üzerinde, gülümseyip duran, güneşli, bulutsuz açık bir gökyüzü vardı.” (Akbaba 2011: 257).

Nogay Türkçesi

Nogay Türkçesinde *tur-* yardımcı fiili asıl fiillerle birleşip tasvir fiili yaparak gramerleşmektedir.

Nogaycada *tur-*, –A/-y zarf-fiil ekli asıl fiille kullanılırsa; kısa aralıklarla, tekrar tekrar yapılan bir hareketi işaretler:

Sosı sen oqında bizge bir zatlar yaza turatağan ediñ de, nege qoydıñ-aw? –dep soradı (QQ, 116).

“ ‘Sen zaman zaman bize bir şeyler yazmaktaydın ya, niye bıraktın ki?’ diye sorar.”

Nogaycada *tur-*, –(I)p zarf-fiil ekli asıl fiille kullanılırsa; genellikle asıl fiille anlatılan hareketin “belirli bir süre zarfında devam ettiğini” ifade eder. Bunun dışında tasvir fiili, sürekliliğin çok çeşitli işlevlerini de işaretlemektedir.

Em ol biraz zaman sol yazıwlarğa oyılı bolıp qarap turdı (QQ, 116).

“Ve o bir süre şu yazılara düşünceli bir şekilde bakıp durdu.”

Karakalpak Türkçesi

Karakalpak Türkçesinde *tur-* yardımcı fiili ile oluşturulan tasvir fiilleri sürekliliği işaretler. Buna göre *tur-*, –A / -y zarf-fiil eki almış asıl fiile gelirse hareket süresinin kısalığını bildirir: *Sen muna kitaptı oqıy tur.* “Sen bu kitabı okuyadur.” (Uygur 2007: 594).

Fiil –(I)p zarf-fiil ekiyle kullanıldığında ise hareketin devamlılığını ve devamlılık süresinin uzunluğunu bildirir: *Arqadan tañ samalı esip tur.* “Arkadan tan yeli esip durur.” (Uygur 2007: 594).

Kırgız Türkçesi

–(I)p *tur-* asıl fiili hareketi süreklilik bakımından etkileyen bir tasvir fiilidir: *ket-i-p turat* “gidiyor”, *caz-ı-p turat* “yazıyor”, *bil-i-p turğan* “bilmekte olan” (Çengel 2007: 526). Bu yapı, bağlama göre tekrarlanan bir iş veya hareketi de bildirebilir:

⁶ Kazakçada *tur-* yardımcı fiiliyle kurulan tasvir fiilleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Akbaba, Dilek Ergönenç (2011) *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri*, Grafiker Yayınları, Ankara.

Oyuma tüşkön sayın köñülümdü karañgılatıp turat “Düşündükçe yüreğimi karartıyor.” (Çengel 2005: 293).

SONUÇ

Gramerleşme, daha önce de belirtildiği üzere sadece sözlük birimlerinin biçimbirime dönmesi değildir. Tarihî ve modern Türk lehçelerinde en yaygın ve en temel fiillerden biri olan *tur-*, başlangıçta bağımsız bir sözlük birimi iken, metin sıklığı ve işlev çeşitliliği gösterdiği için gramerleşme sürecine en çok maruz kalan yardımcı fiillerden biridir. Hem bağımsız bir biçimbirim hem de gramerleşme süreçlerinden geçen bağımlı biçimbirim işlevli bir yardımcı fiil olan *tur-* (*dur-*) şimdiki zaman ve devamlılığı işaretlemektedir. *Tur-* yardımcı fiili bağımsız bir sözlük birimi olmaktan çıkarken Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinde gramerleşmenin *anlamsızlaşma*, *kategorisizleşme*, *erozyon* (ses indirgemesi) süreçlerinin hepsinden etkilenmiş; ayrıca *ayrılma*, *sıklık* ve *yenileme* basamağı süreçlerini de geçirmiştir.

Eski Türkçede herhangi bir gramatikal kategoriye sahip olmayan *-A+ turur* (kesin şimdiki zaman) yapısı Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinde bir *şimdiki zaman* yenilemesi şeklinde ortaya çıkmış, Türkçe gramer sisteminde daha önce bulunmayan ve yeni bir gramatikal kategorinin ortaya çıkmasını ifade eden *ilk-yenileme* örneği oluşmuştur. Bu yapı Kazakça, Nogayca, Karakalpakçada *turur > tur > tır > -DI* şeklinde gramerleşirken Kırgızcada *-t*'ye kadar indirgenmiştir: *turur > tur > tır > -t > -t*.

Kazakçada görülen geçmiş zaman kipinde *turğan > tuğın > -Atın/ -tin* sürecine maruz kalan yardımcı fiil (*baratın*); Karakalpakçada *tuğın* safhasında kalmıştır (*baratuğın*). Nogaycada bu yapının geçirdiği süreç ise *turğan > tağan (baratağan)* şeklinde olmuştur.

-(I)p zarf-fiilli asıl fiilin *tur (turı)*, *yür (cür, jür)*, *otr (otur)*, *yatır (cat, jatır)* kalıp fiillerine eklenmesiyle oluşan şimdiki zaman kipinde *tur-* yardımcı fiili Kazakçada, Karakalpakçada ve Kırgızcada *tur* ile tanımlanırken Nogaycada *turı* şeklindedir.

Kazakça, Nogayca ve Karakalpakçada *-(I)p* zarf-fiil ekli asıl fiille ile birleşerek öğrenilen geçmiş zaman kipini oluşturan *tur-* yardımcı fiili; *tur > tır > -tI* şeklinde gramerleşmiş, Kırgızcada *-tIr* biçimbiriminde kalmıştır. Kazakçada 3. teklik ve çokluk şahısların soru şeklinde ise *-tI* tamamen tüşer.

Ek fiilin şimdiki zaman çekimi ile sıfat-fiillerde de gramerleşen *tur-*; ayrıca tasvir fiilerinde (art fiiller), Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinin hepsinde süreklilik; hareket süresinin kısalığı, uzunluğu, tekrar tekrar gerçekleşmesi, hareketin alışkanlık şeklinde yapılması vb. çok çeşitli yönleriyle işaretlenir.

KAYNAKÇA

- AKAR, Ali (2008), “Dede Korkut Kitabı’nda Tur- Fiili”, *Turkish Studies*, Volume 3/1 Winter 2008, s. 1-5.
- AKBABA, Dilek ERGÖNENÇ (2009), *Nogay Türkçesi Grameri*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- AKBABA, Dilek ERGÖNENÇ (2011), *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- BACANLI, Eyüp (2007), “Altay Türkçesinde Şimdiki Zamanın Ek Fiili ve İsim Cümlelerinde Şahıs Bildirimi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı: 3, Ankara.
- BACANLI, Eyüp (2010), “*-(X)p tur-/(dur-)* Art Fiilinin Durağanlaştırma İşlevi”, *Turkish Studies*, Volume 5/4 Fall 2010, s. 119-132.

- BAYDAR, Turgut (2012) “+Dir Bildirme Eki Üzerine”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz, Sayı: 32, s. 37-54.
- ÇENGEL, Hülya KASAPOĞLU (2005), *Kırgız Türkçesi Grameri- Ses ve Şekil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ÇENGEL, Hülya KASAPOĞLU (2007), *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. A.Bican ERCİLASUN), Kırgız Türkçesi, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 481-542.
- DEMİRCİ, Kerim (2006), *Kazakh Verbal Structures and Descriptive Verbs*, Maryland: Dunwoody Press.
- DEMİRCİ, Kerim (2008), “Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme”, *Bilig*, Bahar, sayı: 45, s. 131-144.
- DEMİRCİ, Kerim, İsmail ULUTAŞ, Ferhat KARABULUT (2006), *Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı*, Oku-yorum Yayınları, Ankara.
- DENY, Jean (1941), *Türk Dili Grameri*, (Tercüme: Ali Ulvi Elöve), İstanbul: Maarif Matbaası, s. 333-340
- EDİSKUN, Haydar (1992), *Türk Dilbilgisi*, 4. bs., İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 187-195.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, Leylâ KARAHAN, M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (redaksiyon) (2006) *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I –Fiil- Basit Çekim*, TDK Yayınları, Ankara.
- GABAİN, A. Von (1988), “Türkçede Fiil Birleşmeleri”, *TDAY Belleten*, 1953, 2. bs., Ankara: TDK Yayınları, s. 16-28
- GABAİN, A. Von (1995), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), 2. bs., Ankara: TDK Yayınları, s. 87-89
- GÖKÇE, Faruk (2013) *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, TKAE Yayınları 05, Ankara.
- HENGİRMEN, Mehmet (1997), *Türkçe Dilbilgisi*, 2. bs., Ankara: Engin Yayınları, s. 240-243.
- JOHANSON, Lars (1971), *Vorstudien zu einer Beschreibung des Türkkeitürkischen Aspektsystems*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Turcica Upsaliensia, 1.
- JOHANSON, Lars (1999), Grenzbezogenheit in Aspekt und Lexik am Beispiel türkischer Postverbialkonstruktionen”, Breu, Walter (ed.) *Probleme der Interaktion von Lexik und Aspekt* (ILA), Max Niemeyer, Tübingen, s.129-139.
- KOÇ, Kenan (2001), *Qazaq Tilindegi Kürdeli Etistikterdiñ Qalptasuıwı*, Almatı.
- KOÇ, Kenan- Oğuz DOĞAN, (2004), *Kazak Türkçesi Grameri*, Ankara: Gazi Kitabevi, s.284.
- MEILLET, A. (1912), “L’évolution des formes grammaticales”. *Rivista di Scienza* 12: (26), Milan.
- MUTLU, Hüseyin Kahraman (2007), “Tur- Yardımcı Fiilinin Kullanımı Hakkında”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. IX, S.: 1, Haziran 2007, s. 103-110
- SAVRAN, Hülya (2008), “Türk Dilinde ‘+Dir’ Bildirme Eki ve ‘+Dir’ Bildirme Ekiyle Yapılan Belirsizlik Kelimeleri”, *U.Ü.Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 14, 2008/1, s. 163-188.
- TAMİR, Ferhat (2007), *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. A.Bican ERCİLASUN), Kazak Türkçesi, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 429-480.
- TURA, S.S. (1986), “*Dir in Modern Turkish*”, eds. Aksu-Koc & Erguvanlı-Taylan, Türk Dilbilimi Konferansı, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Matbaası, s. 145-158.
- UĞURLU, Mustafa “Türkiye Türkçesinde ‘Bakış’ (Aspektotempora” Demir, Nurettin ve Emine Yılmaz (2003) *Türk Dili El Kitabı*, Ankara Grafiker Yayınları, s. 246-258; *Türkbilig* 2003/5 s. 124-133.

VARDAR, Berke (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, 1. Cilt, Uludağ Üniversitesi-Bursa, 4-7 Aralık 2013, s. 405-420.